

ФОРМУВАННЯ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ СТАРШИХ ПІДЛІТКІВ У ГРУПОВІЙ ДОБРОЧИННІЙ ДІЯЛЬНОСТІ: СУЧАСНИЙ СТАН ПРОБЛЕМИ

У статті обґрунтовано актуальність проблеми формування відповідальності старших підлітків в умовах сучасного суспільства. Проаналізовано філософські, психологічні і педагогічні аспекти виховання відповідальності, що отримали віддзеркалення в працях зарубіжних і вітчизняних учених. Розкрито труднощі адаптації старших підлітків до сучасних суспільних вимог, визначення їхньої ролі в різних сферах життєдіяльності. Основою для дослідження стала описана в статті методика проведення констатувального експерименту. Визначено специфічні особливості самореалізації підлітків і впливу на цей процес педагога. На основі проведеного дослідження представлені як загальноприйняті, так і визначені автором критерії і показники сформованості відповідальності.

Ключові слова: відповідальність, старші підлітки, добродійність, групова діяльність.

Актуальність вивчення питання формування відповідальності зумовлена сучасним соціальним напруженням, що ускладнює процес адаптації учнів підліткового віку до нових умов, їхню несуперечливу орієнтацію в нестандартних суспільних вимогах, провокує дезорієнтацію у поведінці. Це загострює проблему виховання у підростаючої особистості ціннісного ставлення до себе, до інших, до суспільства та визначає нагальну потребу у вихованні відповідальності в учнів старшого підліткового віку, які вже прагнуть до самоствердження в різних сферах життя як дорослі, але за своїм статусом, психофізичними можливостями та соціальним досвідом залишаються дітьми. У контексті науково-дослідної роботи на особливу увагу заслуговує залучення школярів до добродійної діяльності; педагогічна підтримка й розвиток соціальної активності та волонтерського руху в учнівському середовищі; надання допомоги вразливим категоріям дітей; здійснення психологічної підтримки ровесників за принципом «рівний — рівному»; зміцнення партнерства дітей та дорослих у спільній діяльності; формування відповідального ставлення до виконуваної роботи.

Проблема відповідальності особистості була предметом наукових досліджень у філософії, соціології, психології, педагогічній науці та практиці.

Питання відповідальності особистості підростаючого покоління знайшло своє відображення у філософських працях М. Бердяєва, Н. Головка, Т. Гоббса, Р. Косолапова, Л. Ільїчова, Дж. Локка, В. Маркова, Ж.-П. Сартра, Г. Смирнова, Г. Сковороди. У їхніх працях розглядається філософське тлумачення сутності людини та співвідношення між свободою та відповідальністю індивіда. Вихідним

пунктом визначення міри відповідальності є вирішення питання про співвідношення свободи й необхідності.

Ученими Е. Г. Еріксоном, Л. Колбергом, Ч. Х. Кулі, Дж. Г. Мідом, Ж. Піаже питання соціальної відповідальності тісно пов'язується з соціалізацією особистості, зокрема набуттям людиною соціального досвіду та виробленням ціннісних орієнтацій, потрібних для виконання соціальних ролей.

Психологічні аспекти виховання відповідальності розглядаються в роботах К. Абульханової-Славської, Б. Ананьєва, І. Бежа, А. Плахотного, С. Рубінштейна, Є. Рудковського, М. Савчина, Н. Скорбіліної. Ученими визначено місце відповідальності в системі формування особистості, а також вплив деяких факторів на активізацію процесів розвитку самої відповідальності.

Проблеми відповідальності знайшли відображення й у педагогічній літературі, зокрема в працях педагогів А. Макаренка, В. Сухомлинського, М. Левківського, Л. Рувинського, В. Маралова, В. Сітарова. Ними розглянуто загальні проблеми соціальної відповідальності, притаманні різним віковим категоріям людей. У педагогічній літературі обґрунтовано також особливості виховання відповідальності особистості та колективу, ціннісна основа та етичні засади поведінки особистості, можливості профілактики девіантної поведінки (Т. Алексєєнко, В. Білоусова, О. Змановська, Л. Канішевська, В. Киричок, О. Коберник, М. Левківський, А. Макаренко, В. Маралов, В. Оржеховська, Л. Рувинський, В. Сітаров, В. Сухомлинський, О. Сухомлинська, Т. Федорченко, К. Чорна та інші).

Водночас проблема формування відповідальності у груповій доборичинній діяльності не була предметом окремого наукового дослідження.

Слід зауважити, що формування відповідальності пов'язане з розвитком автономності, утвердженням свободи особистості, тобто свободою прийняття рішень у всіх сферах життєдіяльності. Цій особистісній позиції часто заважає гіперопіка у сімейному вихованні. У школі вона проявляється у вихованні та навчанні. Така поведінкова установка дорослих реалізується у системі соціальних стереотипів, уявленнях про нездатність учнів до автономної та самостійної діяльності.

У вітчизняній педагогіці поширені дві концепції формування відповідальності у підростаючої особистості:

1) реалізація відповідальної залежності, у межах якої має функціонувати вихованець, здійснюючи різні види діяльності. При цьому методична перевага віддається вихованню особистості у колективі й через колектив. Автор цієї концепції А. Макаренко наголошував на вихованні відповідальності як сильного почуття, емоційного переживання особистістю своєї відповідальності [4];

2) формування відповідальності особистості у контексті виховання її громадянськості та морально-духовної ціннісної спрямованості. Ця концепція втілювалась у виховній системі В. Сухомлинського, за словами якого, з раннього віку слід формувати здатність жити за принципами добра, відповідно до високих ідеалів, що передбачає розвиток душевності, сердечності, людяності, милосердя тощо [5].

Проблема пошуку підростаючою особистістю простору для самореалізації надзвичайно актуальна в нинішніх умовах. Адже сучасне суспільство, у межах якого створюється цей простір, характеризується нестабільністю, невизначеністю всіх його сфер. Тому особистості часто психологічно важко здійснити самостійний, свідомий, відповідальний вибір діяльній та духовно-практичній позиції, свого місця у світі [1]. На наш погляд, формування у молоді потреби у самореалізації має бути стрижнем виховної діяльності педагога. У цьому зв'язку центром методичних зусиль педагога мають бути свідоме особистісне зростання, особистісна самореалізація вихованця. Особливої значущості набувають дослідження механізмів, умов, специфіки становлення цього психологічного феномену в шкільному онтогенезі.

Відповідальність також має практичний аспект: її замало декларувати, треба реально бути у змозі відповідати за щось. Якщо особистість справді бажає розширити межі своєї відповідальності, вона повинна працювати над цим, збільшувати реальну вагомість і конструктивні потенції своїх вчинків. Без цього гордовите «Я відповідаю за все!» в її устах залишається лише красивою фразою.

У рамках нашого дослідження було проведено експериментальну перевірку рівня сформованості відповідальності учнів старшого підліткового віку. Загалом в експерименті брали участь учні 8-9-х класів загальноосвітньої школи.

Основні завдання констатувального експерименту:

1. З'ясувати уявлення про сутність і зміст відповідальності в учнів 8-9-х класів.
2. Визначити особливості поведінки старших підлітків відповідно до вимог моральних принципів, прав і обов'язків.
3. Визначити критерії оцінки сформованості відповідальності старших підлітків.
4. Визначити рівні вихованості відповідальності в підлітків.

Для розв'язання поставлених завдань було розроблено методику діагностики відповідальної поведінки особистості школяра старшого підліткового віку.

Робота з учнями передбачала вирішення таких завдань:

- з'ясування уявлень про відповідальність та добродійну діяльність, її значення для створення сприятливих міжособистісних взаємин;
- вивчення стану навичок відповідальної колективної взаємодії;

- вивчення реальної поведінки підлітків у найбільш значущих сферах відносин з поглядом принципів моральної відповідальності.

Нами було використано опитувальник діагностики особистісного симптомокомплексу відповідальності І. А. Кочаряна, який складається з 67 питань, що діагностують п'ять типологічних варіантів відповідальності: «принциповість», «самоствердження», «нормативність», «етичність» та «самопожертвування». Методика діагностики відповідальності складалася з п'яти шкал та діагностувала не лише варіант відповідальності, а й рівень вираженості у того, кого тестували [3].

Нами було складено анкету для учнів з метою визначення розуміння ними таких понять, як «відповідальність» та «обов'язок». У педагогічній системі В. О. Сухомлинського відповідальність розглядається як здатність особистості формулювати обов'язки, виконувати їх, здійснювати самооцінку та контроль. Звичайно, ці компоненти можуть бути реалізовані за умови залучення вихованців до суспільно-корисної, пізнавальної та трудової діяльності, через які дитиною привласнюється морально-трудова досвід, утверджуються переконання, соціалізуються вчинки, розвивається сприйнятливості до слова вчителя, його особистого прикладу.

Саме тому, що наша робота проходила в загальноосвітній школі, ми значу увагу приділяли колективу як людській спільноті, що утворює систему колективістських стосунків і є основним чинником формування громадської сутності особистості, розвитку її індивідуальності. Колектив є соціальною системою, яка поєднує в собі організаційську, виховну та стимулюючу функції. Виховне значення колективу, його вплив на особистість учня досить суттєві. Оскільки кожен учень щодня перебуває в класі, то й клас (свідомо чи несвідомо) впливає на нього. Виховний колектив відзначається розмаїттям видів, форм суспільно корисної праці та спілкування. Функції колективу полягають у залученні учнів до системи суспільних відносин, набутті ними досвіду таких відносин. Колективна діяльність сприяє формуванню ділових стосунків (відповідальності, взаємозалежності, контролю, вимогливості тощо). Чим міцніша організаційно-ділова структура колективу, тим кращі умови для створення у ньому високomorальної атмосфери. Сформована у колективі громадська думка є дієвим інструментом педагогічного впливу, сила якого залежить від рівня розвитку колективу. Під час педагогічного спостереження та в процесі співпраці з педагогами ми мали можливість визначити існуючі проблеми класного колективу.

Як свідчить практика, найбільш об'єктивними показниками вихованості відповідальності у підлітка є його ставлення до суспільства, природи, праці, у тому числі навчальної, до колективу, товаришів, старших людей, до самого себе.

Критерії оцінки сформованості відповідальності у школярів старшого підліткового віку відповідальності в груповій доброчинній діяльності визначалися ними на основі аналізу наукових джерел та відповідно до структурних компонентів нашої роботи.

Ураховувалося, що загально прийнятий критерій — це мірило, норма, вищий ідеальний рівень виховання відповідальної поведінки. Порівнюючи з ним справжній фактичний стан відповідальної поведінки підлітка, можна визначити, наскільки він наближений до норми, ідеалу, помітити зміни у моральному розвитку. Критерій, як загальний показник вихованості, характеризується цілим рядом ознак, що всебічно розкривають суть явища, яке вивчається, — виховання відповідальної поведінки.

Нами було визначено такі критерії сформованості відповідальності у груповій доброчинній діяльності:

Мотиваційно-ціннісний:

- розуміння відповідальності та доброчинної діяльності, їхньої цінності;
- відчуття потреби у розвитку відповідальності та участь у доброчинній діяльності;
- наявність соціальних установок.

Рефлексивно-творчий:

- здатність до самоаналізу та аналізу стану дійсності;
- творчий підхід;
- соціальна компетентність (компетентне поведіння у різних соціальних ситуаціях та з різними учасниками соціальної взаємодії).

Діяльнісно-практичний:

- сформованість навичок комунікативної групової діяльності;
- наявність досвіду здійснення доброчинної діяльності;
- уміння співпрацювати в групі.

За результатами опитування було визначено, що більшість учнів поняття «обов'язок» характеризує як «ті чи інші речі, які ми маємо виконувати за будь-яких умов протягом всього життя або тимчасово» (72 % опитуваних), «дії на користь собі, родині, державі» (15 %), «моральні зобов'язання перед людьми» (15 %), не дали визначення 4 % учнів.

Виходячи з цього, можна стверджувати, що більшість учнів знає, що таке «обов'язок», а деякі чітко пов'язують обов'язок з такими категоріями, як мораль, відповідальність, суспільна користь.

Значна частина учнів вважає своїм обов'язком допомогу по господарству батькам, догляд за молодшими братами чи сестрами, за домашніми тваринами, а також навчання та відвідування школи (79 %). 11 % учнів вважають своїм обов'язком «поважати та цінувати думки та права інших людей». 4 % учнів зазначили, що їхній обов'язок

«бути чесним і добрим», «вести здоровий спосіб життя», «змінювати світ на краще, жити в гармонії з природою», «дотримуватися правил дорожнього руху», «дотримуватися законів України», «допомагати слабким», «жити так, щоб батьки могли пишатися, або хоча б не соромитися». Водночас відмітимо, що 4 % заявили, що не мають жодних обов'язків.

Регулярно виконують свої обов'язки — 47 %; намагаються, але бувають винятки — 47 % («не всі обов'язки мають наслідки»), не виконують — 8 %. У відповідях переважають загальні фрази, що свідчить про формалізованість у підході до власних обов'язків. Також слід звернути увагу на те, що крім відвідування та навчання у школі підлітки, за їхнім власним твердженням, не мають жодних обов'язків.

Щодо знання своїх прав, то всі підлітки перелічили більшість своїх прав згідно Конвенції про права дитини. Користуватися власними правами вміють 86 % учні. Школярам було запропоновано відповісти на питання: «Як ви ставитесь до прав інших людей?» 72 % сказали, що поважають права інших, 8 % — заявили про свою байдужість до прав інших, 20 % не змогли відповісти на поставлене питання. Одна з відповідей привернула нашу особливу увагу — «як дитина з багатодітної сім'ї, я маю більше прав, ніж інші. Я поважаю права кожної людини, але мені все одно, що відбувається з ними». Тут простежується позиція батьків і ті принципи, за якими відбувається сімейне виховання.

Отримані нами результати показали, що у віці 13-15 років рівень претензій більший, ніж набутий досвід, якого не вистачає для того, щоб мати чітко визначену позицію. Почуття дорослості, яке є провідним новоутворенням підліткового віку, ще не має під собою надійних підвалин, на яких мають триматися моральні цінності та норми поведінки.

Наступним аспектом нашого дослідження був аналіз ставлення до доброчинності та наявність досвіду у школярів участі у доброчинній діяльності. Нами було виявлено, що 54 % учнів вважають себе милосердними і готовими до доброчинності. У той же час досвід такої діяльності мають лише 29 % респондентів. Крім того, було виявлено, що близько 1 / 3 опитуваних не розуміють, у чому власне полягає доброчинність. Деякі вважають, що поступитися місцем у громадському транспорті — це і є доброчинність. 10 % підлітків не бажають брати участь у такій діяльності і говорять про те, що в сучасному світі треба бути сильним, а не милосердним.

Використавши опитувальник діагностики особистісного симптомокомплексу відповідальності І. А. Кочаряна, ми визначили, що «принциповість» як тип відповідальності характерна для 13 % учнів, «самоствердження» — 54 %, «нормативність» — 81 %, «етичність» — 63 % та «самопожертвування» — 91 % підлітків. Висока вираженість

нормативного типу свідчить про розвинуте почуття обов'язку, прагнення відповідати прийнятим нормам і правилам. Такі учні швидше засвоюють вимоги дисципліни, більш керовані та контрольовані. Для них важлива наявність чітких інструкцій та рекомендацій у виконанні завдань, більше уваги вони приділяють формальному, а не змістовному боку справи.

Для підлітків, які мають високий рівень етичної відповідальності, характерним є прагнення дотримуватися загальнолюдських норм. Регулятором їхньої відповідальної діяльності виступають власні бажання, внутрішні переконання. Тому для успішного включення таких учнів у добродійність необхідно стимулювати внутрішню мотивацію до такої діяльності.

Високий рівень вираженості «самопожертвуваності» як типу відповідальності ми розуміємо як прояв розуміння правильності та необхідності добродійної діяльності та як декларування готовності до участі в ній, тому що оточення очікує цього.

На основі результатів констатувального експерименту та розроблених критеріїв оцінки сформованості відповідальності старших підлітків можемо зробити висновки, що значна частина старших підлітків має уявлення і розуміє необхідність відповідального поведіння в умовах виконання притаманних їм соціальних ролей. Водночас ставлення до добродійної діяльності не є однозначним, що свідчить про недостатній рівень сформованості соціально значущих якостей особистості.

Отже, існує необхідність активізації роботи соціальних педагогів та психологів у напрямі формування відповідальності у груповій добродійній діяльності. А саме залучення підлітків до волонтерської діяльності, створення умов для самостійного ініціювання школярами благодійних акцій тощо.

Література

1. Алексеев Т. Ф. Социализация личности: возможности и риски : науч.-метод. посіб. / Т. Ф. Алексеев. — К. : Пед. думка, 2007. — 152 с.
2. Бех І. Д. Формувати у дитини почуття цінності іншої людини / І. Д. Бех // Педагогіка толерантності. — 2001. — № 2. — С. 16-23.
3. Кочарян И. А. Опросник диагностики личностного симптомокомплекса ответственности (ОДЛС) и оценка его психометрических характеристик / И. А. Кочарян // Вісник Харківського національного університету імені В. Н. Каразіна, серія «Психологія». — 2008. — № 807. — С. 179-186.
4. Макаренко А. С. Методика організації виховного процесу / А. С. Макаренко // Твори : у 7 т. — К., 1954. — Т. 5. — С. 98-109.
5. Сухомлинский В. А. Рождение гражданина / В. А. Сухомлинский. — М. : Молодая гвардия, 1979. — 335 с.

В статті обоснована актуальність проблеми формування відповідальності старших підлітків в умовах сучасного суспільства. Аналізуються філософські, психологічні та педагогічні аспекти виховання

ответственности, получившие отражение в трудах зарубежных и отечественных ученых. Раскрыты сложности адаптации старших подростков к современным общественным требованиям, определения их роли в различных сферах жизнедеятельности. Основой для исследования послужила описанная в статье методика проведения констатирующего эксперимента. Определены специфические особенности самореализации подростков и влияния на этот процесс педагога. На основе проведенного исследования представлены как общепринятые, так и определенные автором критерии и показатели сформированности ответственности.

Ключевые слова: ответственность, старшие подростки, благотворительность, групповая деятельность.

T Yu. Kunytsia

Formation of Responsibility of Senior Teenagers in Group Charitable Activity: the Modern State of the Problem

The Institute of Problems on Education of the National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine (9 Berlynskoho Str., Kyiv, Ukraine)

The urgency of the problem of senior teenagers' responsibility formation under modern society conditions is substantiated in this article. The philosophical, psychological, and pedagogical aspects of the education of responsibility are analyzed and reflected in works of foreign and home scientists in different periods of society development. It is marked that responsibility in the conditions of group activity and the readiness of schoolchildren to participate in charity were not the subject of separate scientific research. The existing difficulties with senior schoolchildren's adaptation to the modern public demands, determination of their role in different spheres of life are revealed in this article. The methodology for an ascertaining experiment is described in this article that became the basic foundation for the research. The specific features of teenagers' self-realization and teachers' influence on this process are determined. The public and the author's criteria and rates of formation of responsibility are presented based on the conducted research. Among them there are such criteria as: motivational-evaluative, reflex-creative, activity-practical. Special attention is paid to the practical possibility of responsibility display in the conditions of group activity and the readiness of schoolchildren to participate in charity. The presented ascertaining results allow to make a conclusion about the level of responsibility formation and to create favourable conditions for further pedagogical influence on this process.

Keywords: responsibility; senior teenagers; charity; group activity.

References

1. Aliexsieienko, T. F. (2007). *Sotsializatsiia osobystosti: mozhlyvosti ta ryzyky* [Socialization of Personality: Possibilities and Risks]. Kyiv: Pedahohichna dumka.
2. Bekh, I. D. (2001). Formuvaty u dytyny pochtuttia tsinnosti inshoi ludyny [Formation of Sense of Value of Other Person to Child]. *Pedahohika tolerantnosti*, 2, 16-23.
3. Kocharian, I. A. (2008). Oprosnik diagnostiki lichnostnogo simptomokompleksa otvetstvennosti i otsenka ego psikhometricheskikh kharakteristik [Questionnaire of Symptom Complex Diagnostic of Personal Responsibility and Assessment of Its Psychometric Characteristics]. *Visnyk Kharkivskogo natsionalnoho universitetu imeni V. N. Karazina. Seriya «Psykhologhiia»*, 807, 79-186.
4. Makarenko, A. S. (1954). *Metodyka organizatsii vykhovnoho protsesu* [Methods of Organization of Educational Process]. Kyiv.
5. Sukhomlinskio, V. A. (1979). *Rozhdenie grazhdanina* [Birth of a Citizen]. Moscow: Molodaia gardiia.